

The Sale of Joseph in the *Qur'ān*: Critical Reassessment of Exegetical Narratives

Majid Chehri

Assistant Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences,
Kermanshah Faculty of Quranic Sciences, University of Holy Quranic Sciences and Education,
Kermanshah, Iran (Email: Chehri@quran.ac.ir).

Ahmad Omidvar

Assistant Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences,
Khomein Faculty of Quranic Sciences, University of Holy Quranic Sciences and Education,
Khomein, Iran (Corresponding author: Omidvar@quran.ac.ir).

Original Research

Received: 10/ 2/ 2025

Revised: 13/ 3/ 2025

Accepted: 13/ 3/ 2025

published: 13/ 3/ 2025

Pages: 161-184.

Publisher:

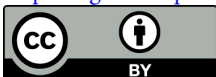
Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Chehri, M. and Omidvar, A. "The Sale of Joseph in the *Qur'ān*: Critical Reassessment of Exegetical Narratives", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10), 2024, p. 161-184.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.505486.1269>

Extended Abstract

This study critically revisits various exegetical perspectives on the sale of Prophet Joseph in verse 20 of Surah Yusuf. This verse, which refers to the transaction involving Joseph after his retrieval from the well, represents one of the hermeneutically complex points in the narrative. Given the *Qur'ān*'s polysemous phrasing in this passage, its accurate understanding requires careful attention to linguistic structure, contextual coherence, and semantic analysis of key terms. Through a critical examination of classical and modern interpretations, this research seeks to provide a more coherent and textually grounded exegesis of the event.

The primary issue addressed is the disagreement among commentators regarding the interpretation of the verse, "And they sold him for a miserable price, a few dirhams, for they were of those who cared little for him." Key questions include: Who sold Joseph? Under what circumstances did the transaction occur? Did his brothers play a role in the sale? Were the caravan members or Egyptian buyers reluctant to acquire him? Traditional answers to these questions often rely on weak narrations or Biblicist influences. Employing an analytical-critical approach rooted in the *Qur'ān*'s linguistic and

semantic structure, this study challenges inaccurate readings and proposes a more evidence-based interpretation.

The research adopts a descriptive-analytical methodology, drawing on exegetical literature, lexical analysis of pivotal terms (e. g. , *sharawhu*, *thaman bakhs*, *zāhidīn*), syntactic examination of the verse, and critical evaluation of interpretive traditions. By applying Qur'anic linguistic tools—such as analyzing the preposition *bi-* and the semantic connotations of key words—the study offers a more precise understanding of the verse's intent. It also critiques unsubstantiated narratives, particularly those influenced by Isra'iliyyat, that have permeated certain exegetical works.

The findings challenge the prevalent view that Joseph was sold by his brothers to the caravan, demonstrating its incompatibility with the Qur'anic context. Similarly, interpretations suggesting the buyers' disinterest in Joseph are refuted. Instead, two alternative and more plausible explanations are proposed:

Joseph was purchased by Egyptians (likely officials) from the caravan, but due to coercive measures or abuse of power, they paid a negligible price. Here, *sharawhu* denotes “they bought,” *bithaman bakhs* signifies an unjustly low price, and *zāhidīn* reflects their reluctance to pay fair value.

The caravan members, who rescued Joseph from the well, sold him in Egypt for a paltry sum, with some hesitation. In this reading, *sharawhu* means “they traded,” with their reluctance stemming from the meager compensation, not Joseph's worth.

These interpretations may even be combined, suggesting dissatisfaction on both sides of the transaction—a multidimensional portrayal of its psychological, economic, and social dimensions.

The study demonstrates how meticulous analysis of Qur'anic terminology within its contextual framework can lead to a fundamental reevaluation of exegetical assumptions. By employing Qur'anic linguistic methods, the research not only critiques previous inaccuracies but also advances a novel and coherent reading. This approach can serve as a model for reinterpreting other Qur'anic narratives, fostering a more rational and textually independent exegesis, free from unsubstantiated external influences.

Keywords: Criticism of Interpretive Narrations, Qiṣaṣ al-Anbiyā', Q 12:20, al-Bay', al-Sharā'.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*.
2. *The Old Testament*, London, Intishārāt-e Īlām, 2002 [Persian].
3. Āl-Ghāzī, 'Abd al-Qādir, *Bayān al-Ma'ānī 'alā Ḥasb Tartīb al-Nuzūl*, Damascus, Maṭba'at al-Taraqqī, 1382 AH [Arabic].
4. 'Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas'ūd, *al-Tafsīr*, Tehran, Islāmiyyah, 1380 SH [Persian].

5. Bahjat Pūr, ‘Abd al-Karīm, *Hamgām bā Wahy*, Qom, Mu’assasah-ye Tamhīd, 1390 SH [Persian].
6. Bahūdī, Muḥammad Bāqir, *Nigābī be Tārīkh-e Anbiyā dar Qur’ān*, Tehran, Sanā, 1388 SH [Persian].
7. Darwīsh, Muḥyī al-Dīn, *I’rāb al-Qur’ān*, Damascus, Dār al-Yamāmah, 1415 AH [Arabic].
8. Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn, *Min Wahy al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Malāk, 1439 AH [Arabic].
9. Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar, *al-Tafsīr al-Kabīr*, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH [Arabic].
10. *Farhang Nāmeb-ye ‘Ulūm-e Qur’ān*, Qom, Intishārāt-e Daftar-e Tablīghāt-e Islāmī [Persian].
11. Fīrūzābādī, Muḥammad ibn Ya‘qūb, *Tanwīr al-Miqbās*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1425 AH [Arabic].
12. Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī ibn Jum‘ah, *Nūr al-Thaqalayn*, Edited by Hāshim, Qom, Nashr-e Ismā‘īliyān, 1415 AH [Arabic].
13. Ibn al-Jawzī, ‘Abd al-Raḥmān ibn ‘Alī, *Zād al-Masīr*, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1422 AH [Arabic].
14. Ibn ‘Ashūr, Muḥammad Ṭāhir, *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*, Beirut, Mu’assasat al-Tārīkh al-‘Arabī, 1420 AH [Arabic].
15. Ibn ‘Aṭīyyah, ‘Abd al-Ḥaqq ibn Ghālīb, *al-Muḥarrar al-Wajīz*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1422 AH [Arabic].
16. Ibn Fāris, Aḥmad ibn Zakariyyā, *Muḥjam Maqāyīs al-Lughab*, Edited by ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn, Beirut, Dār al-Fīkr, 1979 [Arabic].
17. Ibn Hishām, Abū Muḥammad ‘Abd al-Malik, *Mughnī al-Labīb ‘an Kutub al-A‘arīb*, Edited by Muḥammad Muḥyī al-Dīn ‘Abd al-Ḥamīd, Qom, Kitābkhāneh-ye Mar‘ashī, 1404 AH [Arabic].
18. Ibn Manzūr, Muḥammad, *Lisān al-‘Arab*, Beirut, Dār Ṣādir, 1414 AH [Arabic].
19. Ibn Qutaybah, ‘Abd Allāh ibn Muslim, *Tafsīr Gharīb al-Qur’ān*, Edited by Aḥmad Ṣaqr, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1398 AH [Arabic].
20. Jawharī, Ismā‘īl ibn Ḥammād, *al-Ṣiḥāḥ*, Beirut, Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn, 1404 AH [Arabic].
21. Khalīl ibn Aḥmad, *al-‘Ayn*, Qom, Nashr-e Hijrat, 1408 AH [Arabic].

22. Majlisī, Muḥammad Bāqir, *Bihār al-Anwār*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-‘Arabī, 1403 AH [Arabic].
23. Makārim Shīrāzī, Nāṣir, *Tafsīr-e Nemūneh*, Tehran, Islāmiyyah, 1374 SH [Persian].
24. Mālaqī, Aḥmad ibn Nūr, *Rasf al-Mabānī*, Edited by Aḥmad Muḥammad Kharrāt, Damascus, Majma‘ al-Lughah al-‘Arabiyyah [Arabic].
25. Muṣṭafawī, Ḥasan, *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur’ān al-Karīm*, Tehran, Wizārat-e Farhang va Irshād-e Islāmī, 1368 SH [Persian].
26. Qāsimī, Jamāl al-Dīn ibn Muḥammad, *Maḥāsīn al-Ta’wīl*, Edited by Muḥammad Bāsil ‘Uyūn al-Sūd, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1418 AH [Arabic].
27. Qummī Mashhadī, Muḥammad Riḍā, *Kanz al-Daqā’iq*, Edited by Ḥusayn Dargāhī, Tehran, Wizārat-e Farhang va Irshād-e Islāmī, 1368 SH [Persian].
28. Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad, *al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān*, Tehran, Intishārāt-e Nāṣir Khusraw, 1364 SH [Persian].
29. Rāghib al-Iṣfahānī, Muḥammad ibn Ḥusayn, *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān*, Tehran, Daftar-e Nashr al-Kitāb, 1404 AH [Arabic].
30. Rashīd Riḍā, Muḥammad, *al-Manār*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1414 AH [Arabic].
31. Rūḥī Buranduq, Kāwus, Faryādīrs, Muḥsin, and Nāmdārī Khalīlābād, ‘Alī, “Shiveh-ye Ma‘nāyābī-ye Wāzhah-hā-ye Qur’ānī va Naqd-e Tarjumah-hā-ye Fārsī-ye Mu‘āṣir: Muṭālī‘eh-ye Mowrūdī-ye Wāzhah-ye Sharī”, *Pazhūbesh-hā-ye Tarjumah dar Zabān va Adabiyyāt-e ‘Arabī* 11 (25), 1400 SH [Persian].
32. Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad, *al-Furqān*, Beirut, A‘lamī, 1406 AH [Arabic].
33. Sam‘ānī, Manṣūr ibn Muḥammad, *al-Tafsīr*, Edited by Muṣṭafā ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 2010 [Arabic].
34. Sayyid Quṭb, *Fī Zilāl al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Shurūq, 1408 AH [Arabic].
35. Sharī‘atmadārī, Ja‘far, *Sharḥ va Tafsīr-e Lughāt-e Qur’ān bar Asās-e Tafsīr-e Nemūneh*, Mashhad, Bunyād-e Pazhūhesh-hā-ye Islāmī-ye Āstān-e Quds-e Raḍawī, 1387 SH [Persian].
36. Sharīf Lāhījī, Muḥammad ibn ‘Alī, *Tafsīr*, Tehran, Nashr-e Dād, 1373 SH [Persian].
37. Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *al-Durr al-Mantḥūr*, Qom, Kitābkhāneh-ye Mar‘ashī, 1404 AH [Arabic].
38. Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi‘ al-Bayān*, Edited by ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Maḥsin Turkī, Cairo, Dār Hijr, 1422 AH [Arabic].

39. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan, *Jawāmi‘ al-Jāmi‘*, Edited by Abū al-Qāsim Gurjī, Qom, Ḥawzeh-ye ‘Ilmiyyah, 1412 AH [Arabic].
40. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan, *Majma‘ al-Bayān*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1408 AH [Arabic].
41. Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn, *al-Mizān*, Beirut, A‘lamī, 1352 SH [Arabic].
42. Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan, *al-Tibyān*, Edited by Aḥmad Ḥabīb Qaṣīr ‘Āmilī, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī [Arabic].
43. Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar, *al-Kashshāf*, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH [Arabic].

اشاره قرآن به فروش یوسف (ع): بازخوانی انتقادی آراء تفسیری

مجید چهری ^{ID}

استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه،
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، کرمانشاه، ایران
(ایمیل: Chehri@quran.ac.ir).

احمد امیدوار ^{ID}

استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشکده علوم قرآنی خمین،
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، خمین، ایران
(نویسنده مسئول: Omidvar@quran.ac.ir).

چکیده

قصه یوسف پیامبر (ع) یکی از مهم‌ترین قصص قرآنی است. یکی از پرده‌های مهم این داستان در آیه ۲۰ این سوره است که یوسف نبی (ع) پس از توطئه برادرانش و قرار گرفتن در چاه، توسط چه کسانی و چه‌گونه خرید و فروش شده است. با توجه به اختلاف نظر مفسران در ارائه برداشت صحیح تفسیری از این پرده داستان، مسئله اصلی در پژوهش حاضر مطالعه نقادانه و ارزیابی دیدگاه‌های تفسیری درباره عبارت قرآنی «و شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الرَّاهِدِينَ» با تاکید بر ساختار الفاظ و سیاق آیه است. پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از سیاق، بافتار معنایی و واژگانی، در نهایت ضمن مردود دانستن فروش یوسف به کاروانیان توسط برادران و نیز نفی بی‌رغبتی به یوسف از جانب کاروانیان یا خریداران مصری، به ارائه چند معنا منتج شده است: اولاً، یوسف توسط افراد حکومتی مصر که به دلیل قدرت نظامی در پرداخت بهای کامل او به کاروانیان اکراه داشتند خریداری شده است؛ ثانیاً، یوسف به بهای اندک و ظالمانه در معامله، توسط مصریان خریداری شد و کاروانیان به دلیل این‌که وی را به مبلغ کم و ظالمانه فروختند ناراحت و به این بهای کم بی‌رغبت بودند؛ البته اراده هر دو معنا به صورت هم‌زمان نیز با یک‌دیگر منافات ندارد.

کلیدواژه‌ها: نقد روایات تفسیری، قصص الانبیاء، یوسف/

۲۰، بیع، شراء.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۲ ش

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳ ش

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳ ش

نشر: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳ ش

صفحه ۱۶۱-۱۸۴.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).

© نویسنده / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۲۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد:

<http://naghddeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

چهری، مجید و امیدوار، احمد، «اشاره قرآن به فروش یوسف (ع):

بازخوانی انتقادی آراء تفسیری»، پژوهشنامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)،

۱۴۰۳ ش، ص ۱۶۱-۱۸۴.

<http://doi.org/10.22034/naghddeara.2025.505486.1269>

درآمد

بیان قصص انبیاء و امت‌های پیشین در **قرآن کریم** یکی از راه‌های انتقال معارف و حیانی به انسان و مدّ نظر خداوند متعال بوده است. بررسی محتوایی آیات نشان می‌دهد داستان‌های قرآنی بخش قابل توجهی از آیات **قرآن کریم** را به خود اختصاص داده‌اند. با صرف نظر از اهداف بیان قصص در **قرآن کریم**، فهم صحیحی از قصه‌های **قرآنی** که خود بخش مهمی از تفسیر آیات **قرآن کریم** به شمار می‌آید، ضرورتی انکارناپذیر است. سوره‌ای به نام حضرت یوسف (ع) در **قرآن** وجود دارد که تقریباً تمام محتوای آن به بیان فرازها و فرودهای زندگی پر رمز و راز ایشان اختصاص یافته است. این سوره با بیانی شیوا و جذاب، پرده‌های مختلفی از زندگی ایشان را به تصویر می‌کشد.

سوره یوسف یکی از مهم‌ترین سوره‌های **قرآن کریم** است و قصه یوسف (ع) را می‌توان قصه‌ای شاخص دانست که تقریباً تمام حجم آیات این سوره از **سُورِ مِئین** را به خود اختصاص داده است و فقط هم در همین سوره به این قصه اشاره شده است. قصه زندگی یوسف نبی، روایتی شاخص از سرگذشت یکی از انبیاء الهی است که دیدگاه‌های تفسیری و پژوهش‌های مرتبط با آن نیازمند بازبینی و بازپژوهی است. این سوره از **قرآن کریم** مورد بحث تمام مفسران بوده است. قصه یوسف نبی از ابتدای سوره تا آیه ۱۰۲ آن بیان شده، و در آیات ۱۰۳ تا ۱۱۱ نیز به واقع‌نما بودن قصص **قرآن**، نتیجه‌گیری و عبرت‌پذیری از آن‌ها تاکید شده است.

طرح مسئله

در این سوره به بیان اکثر پرده‌های مهم و اثرگذار حیات این پیامبر الهی اشاره شده است. یکی از مهم‌ترین بخش‌های این قصه، مورد توطئه قرار گرفتن این پیامبر الهی در تاریکی‌های چاه توسط برادران و سپس نجات وی توسط کاروانیان عبوری از آن محل و در نهایت معامله وی در مصر بوده است. این پرده از قصه در آیات ۱۵ تا ۲۱ سوره بیان شده است. مفسران در این مسئله که آیا یوسف نبی پس از نجات توسط کاروانیان، توسط برادران که در کمین کاروان بودند، به ایشان فروخته شده و کاروانیان نیز وی را به مصر برده و مجدداً فروخته‌اند، یا این‌که یوسف فقط یک‌بار و توسط کاروانیان در مصر فروخته شده است، دچار اختلاف تفسیری هستند. بدین جهت مسئله مورد واکاوی در این پژوهش بازپژوهی عبارت قرآنی «وَشَرَّوْهُ بِثَمَنِ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» در آیه ۲۰ سوره یوسف است.

به‌عنوان بررسی پیشینه پژوهش، می‌توان اذعان داشت که پژوهش‌های مستقل فراوانی درباره ابعاد گوناگون داستان حضرت یوسف (ع) انجام شده است. با این حال، پژوهش‌ها و مطالعات موجود در این زمینه عمدتاً بر ابعاد گوناگون دیگری از داستان حضرت یوسف (ع) تاکید داشته‌اند و پیشینه عام به شمار می‌آیند و هیچ‌کدام به شکل خاص به چگونگی فروش حضرت یوسف (ع) نپرداخته‌اند. این مسئله در تفاسیر نیز به‌طور گذرا مورد توجه قرار گرفته است و هیچ‌کدام از تفاسیر به‌طور مستقل به این موضوع نپرداخته‌اند و از سوی دیگر نیز این بررسی‌های گذرا با تاکید بر ساختار و سیاق انجام پذیرفته است.

پژوهشی که نتایج آن تا حدودی شبیه نتایج مقاله حاضر است، کتاب *نگاهی به تاریخ انبیاء در قرآن* نوشته محمدباقر بهبودی است. وی به مسئله فروش حضرت یوسف (ع) به صورت گذرا پرداخته و فروش او توسط برادران را رد می‌کند. بهبودی دلیل فروش یوسف با قیمت کم را نداشتن سند بردگی می‌داند و معتقد است که فروشندگان از ترس متهم شدن به دزدی، او را با بهایی ناچیز فروخته‌اند (بهبودی، *نگاهی به تاریخ انبیا در قرآن*، ۷۳-۷۴). البته این تفسیر، نوآوری خاصی از سوی بهبودی نیست، چرا که در تفاسیر متعددی از جمله *تفسیر نمونه*، *تبیان* و *مجمع البیان* نیز به این معنا اشاره شده است.

با این حال مقاله حاضر از چند جهت با دیدگاه بهبودی تفاوت دارد. نخست آن‌که پژوهش حاضر در جایگاه نقد و ارزیابی آراء مختلف درباره شرایط فروش حضرت یوسف (ع) قرار دارد، در حالی که کتاب بهبودی به نقد جامع دیدگاه‌ها نپرداخته و صرفاً به بیان مختصری از ماجرا اکتفا کرده است. افزون بر این، مقاله حاضر این مسئله را به تفصیل بررسی کرده است، در حالی که بهبودی تنها در چند سطر به آن اشاره نموده است. درباره نتایج نیز اختلافاتی میان این دو پژوهش وجود دارد. کتاب *نگاهی به تاریخ انبیاء قرآن* عبارت «کانوا فیه من الزاهدین» را به حضرت یوسف (ع) نسبت می‌دهد، در حالی که مقاله حاضر با تحلیل زبان‌شناختی و بررسی قرائن، نتیجه گرفته است که این بی‌میلی ناظر به مبلغ داد و ستد بوده، نه به خود یوسف (ع). هم‌چنین، بهبودی در کتاب خود به مسئله زورگویی در معامله از سوی مصریان اشاره نکرده و کاهش قیمت را تنها ناشی از عجله در فروش به دلیل نداشتن سند بردگی می‌داند.

در مقابل، مقاله حاضر با بررسی دقیق عناصر زبانی تلاش کرده است نشان دهد که شرایط معامله بین کاروانیان و مصریان تحت تأثیر زورگویی و اجبار بوده است و این مسئله عامل قیمت کم و ظالمانه است. افزون بر این، مقاله حاضر از طریق گسترش معنایی عبارت «کانوا فیه من الزاهدین»، استدلال کرده است که مصریان

نیز در این بی‌میلی به مبلغ معامله سهیم بوده‌اند. بنابراین، مقاله حاضر با روی‌کردی تحلیلی و انتقادی، دیدگاه‌های مختلف تفسیری را بررسی کرده است و با ارائه ادله زبانی، تفسیری جامع‌تر و مستدل‌تر از ماجرای فروش حضرت یوسف (ع) ارائه می‌دهد و در راستای پرکردن این خلا و با هدف کشف معنای دقیق و صحیح آیه ۲۰ سوره یوسف (ع) پدید آمده است.

با در نظر گرفتن روش‌های بیان قصص در قرآن کریم در می‌یابیم قرآن کریم روشی خاص در بیان قصص داشته است و با در نظر گرفتن هدف از بیان قصه، در اکثر موارد به بیان تمام بخش‌ها و پرده‌های قصص نمی‌پردازد. به همین جهت برخی خلاها و کاستی‌ها و اختلاف‌های تفسیری از در کنار هم نهادن بی‌ضابطه پرده‌های قصه‌های قرآنی ایجاد می‌شود؛ چه این‌که مواجهه برخی مفسران و محدثان با این روش قصه‌گویی قرآن کریم آنان را به این تلاش واداشته است که این خلاها و کاستی‌ها را با روایات و نقل‌های تاریخی ضعیف و غیر مستند و گاه با استناد به قصص موجود در عهدین تکمیل نمایند.

بررسی‌های پژوهش‌شان می‌دهد برداشت تفسیری از داستان یوسف (ع) از این روی‌کرد مستثنی نبوده و تأثیر پذیرفته است. هم‌چنین یکی از مهم‌ترین دلایلی که سبب بروز اختلاف نظر تفسیری شده است ضمایر متعدد موجود در آیه مورد بحث است که به مرجع آن‌ها توجه کامل نشده است و همین امر در برداشت‌های ناصواب اثرگذار بوده است.

پژوهش حاضر می‌کوشد ضمن مطالعه‌ای نقادانه و ارزیابی دیدگاه‌های تفسیری، با روی‌کرد تحلیل ساختار و معنای واژگان و سیاق آیه، به این سؤال پاسخ دهد که یوسف (ع) توسط چه کسانی و با چه شرایطی فروخته شد؟ بررسی‌های پژوهش‌شان از این دارد که یوسف توسط برادران به کاروانیان فروخته نشده است. بنابراین با بکارگیری قواعد تفسیری فوق می‌توان دریافت واژه شراء که دو بار در آیات ۲۰-۲۱ به شکل شَرَوْه و اشْتَرَاهُ به کار رفته است، در برخی دیدگاه‌ها در کاربرد نخست به معنی فروختن توسط کاروانیان و در کاربرد دوم در آیه ۲۱ به معنی خریدن توسط مصریان است؛ چرا که واژه پژوهان آن را از واژگان دارای معنای اضداد دانسته‌اند که هم به معنی فروختن و هم به معنی خریدن آمده است؛ می‌توان به صورت قطعی فروش یوسف توسط برادران به کاروانیان را رد کرد. چنین می‌نماید معنای صحیح این عبارت قرآنی آن است که یوسف تنها یک بار بین کاروانیان و مصریان معامله شده است و البته هر دو طرف نسبت به این مبلغ بی‌رغبت بوده‌اند.

مردود دانستن خوانش‌ها و برداشت‌های ناقص و ناصحیح از قصه یوسف نبی و تلاش در فهم صحیح

معارف قرآنی، و از طرفی ترسیم روش‌های صحیح در برداشت‌های تفسیری از **قرآن کریم** با استفاده از مبانی و قواعد صحیح، و از طرفی زدودن نقش و کارکرد روایات ضعیف و گاه اسرائیلی در تفسیر **قرآن کریم** را می‌توان از ضرورت‌ها، اهمیت و دستاوردهای این پژوهش دانست.

بدین منظور پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی، ابتدا با تبیین مفاهیم مورد نیاز، به طرح دیدگاه‌های تفسیری پرداخته، سپس ضمن طرح چند ایراد اساسی، به استخراج و معاشناسی انواع استعمال‌های واژه‌ی شراء و سایر عبارات آیه‌ی مورد بحث در **قرآن کریم**، منابع لغوی و برخی منابع تفسیری پرداخته، و در نهایت به تلاش در ارائه‌ی دیدگاه و احتمالات معنایی نزدیک به واقع بر اساس قواعد علمی تفسیر خواهد پرداخت.

۱. آراء تفسیری ذیل یوسف / ۲۰

مفسران، محدثان و **قرآن پژوهان** در ارائه‌ی برداشت تفسیری از آیات ۲۰-۲۱ سوره یوسف (ع) در این مسئله که یوسف توسط چه کسانی معامله شده و مفهوم عبارت «و کانوا فیه من الزاهدین» چیست، دو برداشت تفسیری را ارائه نموده‌اند:

۱-۱) فروش یوسف در دو مرحله

دیدگاه نخست می‌کوشد با استفاده از برخی مستندات روائی و تاریخی دو بار فروش برای یوسف (ع) قائل شود. نخست فروش وی به کاروانیان توسط برادران، زمانی که دیدند اهالی کاروان یوسف را از چاه بیرون کشیدند و مرحله دوم فروش یوسف توسط کاروانیان به مصریان (فیروزآبادی، *تنویر المقباس*، ۱/ ۲۴۸؛ ابن‌قتیبه، *غریب القرآن*، ۱/ ۲۱۴؛ طوسی، *التبیان*، ۱۱۴-۱۱۵؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ۵/ ۳۳۶ تا ۳۳۸؛ سمعانی، *التفسیر*، ۲/ ۲۸۸؛ مجلسی، *بحار الانوار*، ۱۲/ ۲۲۳؛ قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ۹/ ۱۵۵؛ شریف‌لاهیجی، *تفسیر*، ۲/ ۵۰۳-۵۰۴؛ سیوطی، *الدر المثور*، ۴/ ۱۱؛ عبدالقادر آل‌غازی، *بیان المعانی*، ۲/ ۱۸۶). برخی از مفسران پا را فراتر نهاده و برداشت معنای دوبار فروش یوسف در این آیه را از ظرافت‌های **قرآن** و از نوع ایجاز در بیان دانسته‌اند (رشید رضا، *المنار*، ۱۲/ ۲۷۱).

در این روی‌کرد با وجود این‌که در ظاهر آیه مورد بحث، نکته‌ای در ارتباط با دو بار فروش یوسف نیست، فاعل «شروه» در عبارت «و شروه بثمان بنخس دراهم معدوده» برادران و کاروانیان بوده و فعل «شروه» به فروختن معنا شده است. هم‌چنان‌که بیان شده برادران یوسف را به بهائی اندک به کاروانیان فروختند (طبری، *جامع البیان*، ۱۳/ ۵۰-۵۱) و در یوسف بی‌رغبت بودند یا این‌که کاروانیان در یوسف بی‌رغبت بودند و به

عنوان مالی که پیدا کرده بودند و برای شان قیمت مهم نبود می خواستند زودتر بفروشند نکند که حقیقت و دزدیدن یوسف و فروختنش روشن شود (رازی، *التفسیر الکبیر*، ۱۸ / ۴۳۴؛ سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ۱۴ / ۱۹۷۷).

۲-۱) فروش توسط کاروانیان به مصریان

دیدگاه دوم قائل به فروش یوسف توسط کاروانیان به مصریان است و فروش یوسف توسط برادران به کاروانیان را مطرح نموده (سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ۱۴ / ۱۹۷۷؛ قاسمی، *محاسن التاویل*، ۱۶ / ۱۶۲، ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ۱۲ / ۴۰-۴۱) یا نپذیرفته و آن را مخالف با سیاق آیه می داند (فضل الله، *من وحی القرآن*، ۹ / ۳۵۹-۳۶۰)؛ در برخی موارد نیز فروش توسط کاروانیان به مصریان تفسیر اصلی آیه دانسته شده و در کنار آن مسئله فروش توسط برادران به کاروانیان نیز به عنوان دیدگاهی احتمالی ذکر شده است (ابن عطیه، *المحرر الوجیز*، ۳ / ۲۲۸؛ درویش، *اعراب القرآن*، ۴ / ۴۶۳).

برخی قائلان به دیدگاه دوم مستندات دیدگاه نخست را نیز مسائلی تاریخی دانسته که با ظاهر آیه مخالف است (طباطبائی، *المیزان*، ۱۱ / ۱۰۷-۱۰۸؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ۹ / ۳۵۵ - ۳۵۶؛ بهجت پور، *همگام با وحی*، ۵ / ۳۹۴)؛ هر چند برخی از مفسران نیز ظاهراً نتوانسته اند به جمع بندی دقیقی از آیه برسند، اما در نهایت فروش وی توسط کاروانیان به مصریان را مطرح نموده اند (صادقی تهرانی، *الفرقان*، ۱۵ / ۴۹ - ۵۰).

بررسی ها نشان می دهد دیدگاه نخست از مؤیدات و مستندات کافی برخوردار نیست و خلاف ظاهر و سیاق آیه مورد بحث است. در مقابل برخی طرفداران دیدگاه دوم با تحلیل عقلی و منطقی به آیه نگریسته و برداشت های تفسیری نزدیک به واقعی به دست داده اند (طباطبائی، *المیزان*، ۱۱ / ۱۰۶-۱۱۱). در این میان برخی از مفسران نیز هر دو احتمال تفسیری را در نظر گرفته و فروش یوسف نبی توسط برادران به کاروانیان یا توسط کاروانیان به مصریان را جایز دانسته اند (بنگرید به: زمخشری، *الکشاف*، ۲ / ۴۵۳؛ ذیل آیه؛ طبرسی، *جوامع الجامع*، ۲ / ۱۸۱-۱۸۲؛ ابن جوزی، *زاد المسیر*، ۲ / ۴۲۲).

در منابع روایی و تفسیری، روایات متعددی وجود دارد که در مسئله فروش یوسف توسط برادرانش به کاروانیان، با گزارش تورات از این رخداد کاملاً هم خوانی دارد. این روایات، که از نظر محتوا مشابه یکدیگر اند، ملاقات برادران یوسف با کاروانیان را در کنار چاه و معامله یوسف را به اندکی درهم گزارش کرده اند

(طبری، جامع البیان، ۱۳/۴۹؛ عیاشی، التفسیر، ۲/۱۷۱؛ طوسی، التبیان، ۶/۱۱۴-۱۱۵؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۸/۴۳۴-۴۳۵). برخی از این روایات در تعداد درهم‌هایی که بابت معامله پرداخت شد نیز با گزارش عهد عتیق هم‌خوانی دارند (طبری، جامع البیان، ۱۳/۵۶-۵۷؛ عیاشی، التفسیر، ۲/۱۷۲، شماره ۱۲، ۱۵؛ سیوطی، الدر المنثور، ۴/۱۱؛ طبرسی، مجمع البیان، ۵/۳۳۶-۳۳۷؛ سیوطی، الدر المنثور، ۴/۱۱؛ حویزی، نور الثقلین، ۲/۴۱۸-۴۱۹؛ قمی مشهدی، کنز الدقائق، ۶/۲۹۰).

تفسیر روایی ذیل آیه در بخش‌های مختلف مربوط به این دو آیه، نقل‌های روایی متفاوتی را در تفسیر آیات آورده‌اند که قابل جمع نیست و از طرفی خود این تفاوت‌ها، نقل‌ها را از حیث انتفاع خارج می‌کند. در سفر پیدایش باب ۳۷ چنین آمده است:

پس برای غذا خوردن نشستند، و چشمان خود را باز کرده دیدند که ناگاه قافله اسماعیلیان از جلعاد می‌رسد، و شتران ایشان کتیرا و بلسان و لادن بار دارند، و می‌روند تا آن‌ها را به مصر ببرند. انگاه یهودا به برادران خود گفت: برادر خود را کشتن و خون او را مخفی داشتن چه سود دارد؟ بیاید او را به این اسماعیلیان بفروشیم، و دست ما بر وی نباشد؛ زیرا که او برادر و گوشت ماست. پس برادرانش بدین رضا دادند. و چون تجار مدیانی در گذر بودند، یوسف را از چاه کشیده، برآوردند؛ و یوسف را به اسماعیلیان به بیست پاره نقره فروختند، پس یوسف را به مصر بردند (سفر پیدایش ۳۷: ۲۵-۲۹).

هم‌چنان‌که قائلان به هر دو دیدگاه به صورت کامل و دقیق به معنای واژگان، قرائن و بافت در کشف معنای مراد آیه پرداخته‌اند برخی برداشت‌های تفسیری اشتباه است و برخی دیگر کامل و دقیق نیست.

۳-۱) طرح چند ایراد اساسی بر اساس سیاق و بافت

بررسی محتوای آیات ۱۹-۲۰ سوره نشان می‌دهد اصل معامله در آیه ۲۰ بعد از عبارت «اسرّوه بضاعة» در آیه ۱۹ آورده شده است؛ چنان‌که در این آیه می‌فرماید یوسف (ع) را به عنوان کالای [تجارت] پنهان کردند. جوهری معتقد است بضاعت قسمتی از مال است که برای تجارت اختصاص داده می‌شود (جوهری، الصحاح، ۳/۱۱۸۶).

از این رو دیدگاهی که فروش توسط برادران را مطرح می‌کند از اساس رد می‌شود. از طرفی بررسی دیدگاه‌ها نشان می‌دهد مفسران هر دو دیدگاه از تحلیل و تفسیر عبارت «و کانوا فیه من الزاهدین» در آیه مورد بحث آن‌جا

که می‌فرماید: «وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» و استنباط معنای مناسب سیاق نیز بازمانده‌اند. چنین می‌نماید مفسران و قرآن‌پژوهان به بن معنائی واژه شری و دو قالب مورد استعمال آن شری و اشتری توجه کافی نداشته و از معنای خریدن که یکی از معانی اصلی آن است غفلت ورزیده‌اند.

۲. دلایل و مستندات دیدگاه پژوهش

ابهام دیگر این است که یوسف نبی که غلامی خواستنی و قیمتی بود چرا به ثمن بخرس معامله شده است. این مسئله نیز به عنوان یک ایراد بر دیدگاه‌های موجود شناخته می‌شود. چنین می‌نماید سیاق آیه بیان می‌کند که «كَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» به این معناست که خریداران در پرداخت پول بابت خرید یوسف زهد و بی‌رغبتی داشتند (چون از موضع قدرت و از طرف حکومت او را خریده بودند)، یا این‌که کاروانیان از دریافت بهای کم ناخرسند بوده‌اند. چرا که واژه «بخس» را به این معنی دانسته‌اند که چیزی را در معامله با ستمگری کم کنند (خلیل ابن‌احمد، العین، ۲۰۳/۴؛ ابن‌منظور، لسان‌العرب، ۲۴-۲۵؛ جوهری، الصحاح، ۹۰۷/۳).

۲-۱) بن معنایی شری

ابن‌فارس درباره معنای ماده شری معتقد است که: (شَری) حروف «ش»، «ر» و یک حرف معتل (حروف عِلّه) بر سه اصل معنایی دلالت دارند: اولین معنا مربوط به تعامل و مبادله بین دو طرف است که شامل گرفتن و دادن به صورت متقابل می‌شود. دومین معنا به رشد و رویش اشاره دارد. سومین معنا به تحریک و هیجان در چیزی و افزایش یا علو مربوط می‌شود. در رابطه با معنای اول، گفته می‌شود: «شَرَيْتُ الشَّيْءَ وَاشْتَرَيْتُهُ» یعنی وقتی چیزی را از صاحبش به ازای قیمت مشخصی می‌گیری. گاهی نیز گفته می‌شود: «شَرَيْتُ» به معنای فروختن است. در قرآن کریم، خداوند می‌فرماید: «وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ»، یعنی «او را به بهایی اندک فروختند» (ابن‌فارس، مقایس اللغة، ۲/۲۶۶) مشخص می‌شود که وی فروختن و خریدن را معنای اصلی شری می‌داند ولی گرفتن را غالب می‌داند.

ابن‌منظور نیز باور دارد که ماده «شَری» به معنای خریدن چیزی است و به دو صورت «شَری» و «شَراء» و نیز به معنای «اشترَاء» استفاده می‌شود که همگی به معنای خریدن هستند. هم‌چنین «شَراء» و «اشترَاء» به معنای فروختن می‌آید. خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» (برخی از مردم جان خود را در طلب رضایت خداوند می‌فروشند). هم‌چنین می‌فرماید: «وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ» (او را به بهایی اندک و چند درهم فروختند).

در این موارد «شَرَوْهُ» به معنای فروختن است. در آیه دیگر نیز آمده است: «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَى» (آنان کسانی هستند که گمراهی را به بهای هدایت خریدند). وی معتقد است که «الشَّرَى» به معنای خرید و فروش است. «الشَّارِي» به معنای خریدار است و «الشَّارِي» هم‌چنین به معنای فروشنده می‌باشد (ابن منظور، *لسان العرب*، ۱۴/۴۲۹). وی نیز به مانند ابن فارس فعل شروه در آیه ۲۰ سوره یوسف (ع) را به فروختن معنا کرده است.

به نظر می‌رسد همین مسئله که فعل «شری» دلالت بر فروختن هم دارد که ناشی از عدم دقت در اصل معنایی صحیح این فعل است، در برداشت معنای ناصواب از این آیه مؤثر بوده است و منجر به این شده که فاعل این فعل را برادران یوسف (ع) بدانند که وی را به کاروانیان فروخته‌اند.

حال این که مصطفوی مانند دیگر موارد که اصل معنایی فعل را به یک چیز بر می‌گرداند معتقد است که تنها بن معنایی این ماده (کلمه) به طور کلی به معنای به‌دست آوردن چیزی و گرفتن آن در جریان امور است. از این رو، به‌دست آوردن کالای مورد نظر و گرفتن آن در معامله به این معنا است. هم‌چنین، خون گرفتن شریان‌ها از قلب در جریان حرکت و ضربان آن نیز به همین معنی است (مصطفوی، *التحقیق*، ۶/۵۲). یعنی وجه تسمیه برخی رگهای بدن به شریان از این جهت است که خون را از قلب می‌گیرند.

وی معتقد است که کاربرد این واژه در مقام فروش در مواردی به‌کار می‌رود که نگاه به مفهوم «به‌دست آوردن و گرفتن» باشد. بنابراین، این واژه به معنای گرفتن چیزی در جریان امور است، و این ممکن است برای کسی که بررسی دقیق ندارد، گمراه‌کننده باشد و در آیه «وَلَيْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ» (بقره/۱۰۲) و «فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ... بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا» (بقره/۹۰) به این معنا اشاره شده است که آن‌ها خود را در تنگنا، مهلکه و محدودیت، کفر و حرمان قرار دادند. و هم‌چنین در آیه «وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا» (بقره/۴۱) در این جا تفسیر به فروش صحیح نیست؛ زیرا آیات و عهدها متعلق به آن‌ها نیستند که بتوان از واژه‌های فروش، انتقال و اعطا استفاده کرد (همان جا). درباره آیه مورد بحث نیز مصطفوی معتقد است که مفهوم «گرفتن» (اخذ) بر «خرید» (اشترای) در معامله اولویت دارد؛ زیرا معامله صحیح نبوده و او آزاد بوده، و متعلق به هیچ‌کس نبوده است (مصطفوی، *التحقیق*، ۶/۵۴).

راغب اصفهانی نیز درباره معنای این ماده نظر قابل‌توجهی را مطرح می‌کند، وی معتقد است که شراء (خریدن) و بیع (فروختن) ملازم یک‌دیگر هستند؛ زیرا خریدار پرداخت‌کننده ثمن و دریافت‌کننده کالا است،

و فروشنده تحویل دهنده کالا و دریافت کننده ثمن است، این در صورتی است که معامله و مبادله با پول نقد و کالا انجام شود. اما اگر معامله به صورت مبادله کالا با کالا باشد، صحیح است که هر یک از طرفین را هم خریدار و هم فروشنده تصور کنیم. به همین دلیل است که واژه‌های «بیع» و «شراء» هر یک در جای دیگری نیز به کار برده می‌شوند (راغب، *مفردات*، ۱/ ۲۶۰) با توجه به این که یوسف (ع) در *إزاء درهم* و پول نقد فروخته شد پس نمی‌توان فعل را در این جا به فروختن معنا کرد.

نکته‌ای اساسی در بیان معنای این ماده که غالب لغت‌شناسان و مفسران از آن غافل بوده‌اند، وجود حرف «باء» بعد از آن است که نقشی بسیار مهم در تغییر معنایی این واژه ایفا می‌کند. در زبان عربی، حروف جر نقش مهمی در تغییر یا تکمیل معنای افعال دارند. هر فعل می‌تواند در تعامل با حروف جر مختلف، معانی متفاوتی را انتقال دهد. این تغییرات گاهی انقدر گسترده هستند و معنای جدیدی به جمله می‌افزایند که در حالت عادی بدون حرف جر ممکن است انتقال نیابد. یکی از معانی حرف جر باء، تعویض، تبادُل، و مقابله است و به *مقابله بین دو چیز* اشاره دارد که در آن چیزی داده و چیز دیگر گرفته می‌شود (ابن هشام، *المعنی*، ۱/ ۱۰۴؛ مالقی، *رصف المبانی*، ۱۴۶).

بنابراین هنگامی که این حرف به همراه فعل به کار می‌رود، به معنای *جای‌گزین یا تعویض کردن* استفاده می‌شود و مفهوم داد و ستد را منتقل می‌کند. به‌عنوان مثال، در جمله «استبدل الكتاب بالجريدة» به معنای «کتاب را جای‌گزین روزنامه کرد» یا «کتاب را با روزنامه عوض کرد» است، به این معنا که فرد روزنامه را «داده» و کتاب را «گرفته» است. دو ساختار (شری و اشتري) به همراه «باء تعویضیه» به معنای «جای‌گزین کردن» است (روحی و دیگران، *شیوه معنایی واژگان قرآنی*، ۴۳).

بر این اساس می‌توان چنین نتیجه گرفت که ماده «شری» با باء، به معنای تعویض یا جای‌گزین کردن و «مبادله: رد و بدل کردن» است. زیرا، همان‌طور که مشخص است، در مفاهیم خریدن، فروختن و تعویض نوعی رد و بدل وجود دارد؛ یعنی چیزی «داده» و چیزی «گرفته» می‌شود. بنابراین در آیه ۲۰ سوره یوسف (ع) مفهوم مبادله کردن یا گرفتن با اصل معنایی واژه سازگار است. هم‌چنین قرائن لفظی «اسروه بضاعة، ثمن بخس و کانوفیه من الزاهدین» بیانگر این است که این مبادله میان کاروانیان و برادران یوسف (ع) انجام نشده است که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۲-۲) اسرّوه بضاعة

مکارم شیرازی معتقد است بعد از این که یوسف (ع) از چاه بیرون آورده شد، اندک‌اندک خبر وی میان گروهی از اهل کاروان پخش شد، اما به منظور جلوگیری از افشای این خبر و انتشار آن، و برای این که بتوانند این غلام زیبا را در مصر به فروش برسانند او را پنهان کردند و «اسرّوه بضاعة»؛ یعنی او را به صورت بضاعت یا کالا وانمود کردند.

مکارم شیرازی احتمال‌های دیگری نیز در تفسیر این جمله ذکر می‌کند؛ از جمله این که کسانی که یوسف را یافتند، او را پنهان کردند و خبر او را مخفی داشتند و گفتند: این متاعی است که صاحبان این چاه نزد ما به امانت گذاشته‌اند تا آن را در مصر بفروشیم یا این که یکی از برادران یوسف گهگاه به نزد چاه می‌آمد تا از حال یوسف باخبر شود و برای او غذا بیاورد. اما زمانی که سایر برادران یوسف متوجه این ماجرا شدند، رابطه برادری خود با یوسف را مخفی کردند و گفتند: این غلام ماست که از دست ما فرار کرده و در این جا پنهان شده است. آنان یوسف را تهدید به مرگ کردند اگر حقیقت را اشکار سازد (مکارم، *تفسیر نمونه*، ۳۵۴/۹). این موارد در تفاسیر دیگر نیز ذکر شده است (بنگرید به: طوسی، *التبیان*، ۱۱۴/۶؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ۳۳۶/۵).

مکارم معتقد است که تفسیر اول به نظر منطقی‌تر و نزدیک‌تر به واقعیت می‌آید (مکارم، *تفسیر نمونه*، ۳۵۴/۹) یعنی کسانی که یوسف را یافتند او را پنهان کرده و خبری از او را مخفی نگه داشتند تا بتوانند او را به عنوان کالا در مصر بفروشند، به‌ویژه به خاطر این که نمی‌خواستند دیگران از وضعیت او مطلع شوند. از قرینه لفظی «وَ اسرّوه بضاعة» مشخص می‌شود که فعل خریدن توسط کاروانیان اتفاق نیفتاده است؛ زیرا اگر او را خریده بودند دلیلی برای پنهان کردنش نبود؛ بل که آن‌ها یوسف (ع) را به عنوان کالایی یافتنی از دیگران پنهان کردند.

از طرفی دیگر طباطبایی نیز معتقد است که فروش یوسف (ع) توسط برادرانش انجام نشده است؛ زیرا اراده این معنا از فعل شروه با سیاق ضمیرها منافات دارد، چون هرچه ضمیر جمع در آیه قبلی بود همه به رهگذران برمی‌گشت و در آیه بعدی هم اسمی از برادران به میان نیامده تا بگوییم ضمیر در شروه و ضمیر در *کانوا* یا یکی از آن دو به برادران برمی‌گردد (طباطبایی، *المیزان*، ۱۰۷/۱۱). آن چه طباطبایی می‌گوید منطبق با قواعد ضمائر است، چرا که اگر در جایی چند ضمیر باشد، اصل آن است که مرجع آن‌ها یکی باشد تا باعث ابهام نشود؛ مانند آیه «ان اَقْدَفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاَقْدَفِيهِ فِي الْيَمِّ» (طه/۳۹) که در آن مرجع ضمیر هر دو فعل امر *اَقْدَفِيهِ* باید

یکی باشد.

در این زمینه، زمخشری در این که برخی مرجع ضمیر اولی را موسی و مرجع دومی را تابوت دانسته‌اند اشکال کرده است (زمخشری، **الکشاف**، ۳/۶۳). در این جا نیز اصل این است که مرجع همه ضمیرها ضمیر او در **کانوا** یکی باشد تا ابهام به وجود نیاید. هم‌چنین مراعات ترتیب زمانی حوادث داستان نیز بیانگر این است که وی ابتدا به عنوان کالا پنهان شده و در جای دیگر معامله شده است، پس طبیعتاً باید اشخاصی یوسف (ع) را با ثمن بخش از کاروانیان خریده باشند و داد ستد با افراد دیگری انجام شده باشد.

۲-۳) ثمن بخش

واژه بخش در اصل به معنای کاهش دادن به شیوه‌ای ناعادلانه و ظالمانه است. به زمین‌هایی که بدون آبیاری کشت می‌شوند نیز «بخس» گفته می‌شود؛ زیرا آب کمی دریافت می‌کنند (تنها از بارش باران بهره می‌برند) و محصولی که از این زمین‌ها به دست می‌آید کم‌تر است.

واژه «بخس» به معنای تقلب و نیرنگی است که به تزییع حقوق دیگران منجر می‌شود. این کلمه دلالت بر معنایی گسترده دارد که شامل هرگونه غش، تقلب، تزویر، و خدعه در معامله و هم‌چنین هر نوع پایمال کردن حقوق دیگران می‌شود. عبارت «ثمن بخش» به معنای «بهای اندک» است. همان‌طور که در ماجرای فروش یوسف (ع) آمده است (شریعت‌مداری، **شرح و تفسیر لغات**، ۱/۱۶۵-۱۶۵) راغب آن را کم کردن و نقصان ناعادلانه چیزی و هم‌راه با ظلم می‌داند (راغب، **مفردات**، ۱/۳۸). مصطفوی اصل معنایی آن را کاستن از حق، و نه به مطلق کم کردن می‌داند. اما ظلم و عیب، از لوازم و آثار این اصل به شمار می‌روند (مصطفوی، **التحقیق**، ۱/۲۲۳).

در **قرآن کریم** از همین ماده استفاده شده است:

وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ... (هود/۸۵).

ترجمه: و اشیاء (و اجناس) مردم را با ظلم کم نکنید و از حق آنان نگاهید....

وَأَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَىٰ آمَنَّا بِهِ فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا (جن/۱۳).

ترجمه: و این‌که چون هدایت **قرآن** را شنیدیم به آن ایمان آوردیم؛ زیرا کسی که به پروردگارش ایمان آورد نه از کاسته شدن ثواب می‌ترسد و نه از این‌که عذاب و سختی و مشقت و رنج او را احاطه کند.

این واژه در **قرآن کریم** نیز به معنای کاستن حق همراه با ظلم است. از آن چه گفته شد برمی آید که واژه بخش کاستن حقی توأم با ظلم و ستم است. این قید برای ثمن در آیه مورد بحث بیانگر این است که این داد و ستد ظالمانه انجام شده است، یعنی افرادی که یوسف (ع) را خریدند، در حق فروشندگان که کاروانیان بودند ظلم و ستم روا داشتند و مبلغ کمتری از حق و قیمت وی را پرداخت کردند.

۴-۲) فعل شری و اشتری

نکته دیگری که باید به آن توجه شود تفاوت دو فعل **شروه** و **اشتری** در آیات ۲۰-۲۱ سوره یوسف است. مصطفوی معتقد است که در آیه ۲۰ سوره یوسف استفاده از واژه «الشراء» (شروه) به جای «الاشترَاء» نشان‌دهنده این است که این «اخذ» (گرفتن) به اختیار و انتخاب نبوده، بل که یک اقدام عادی بوده است. آن‌ها در این مورد از زاهدین بوده‌اند؛ زیرا زهد به معنای میل شدید به ترک چیزی است. این برخلاف **الاخذ** در مصر است که در این جا از واژه **الاشترَاء** استفاده شده که نشان‌دهنده انتخاب و رضایت در عمل است. مانند آیه ۲۱: «وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِمَرْأَتِهِ اِكْرِمِي مَثْوَاهُ». بنابراین، مشخص شد که **الشراء** به تنهایی نشان‌دهنده گرفتن مطلق چیزی است در جریان یک امر، اما **الاشترَاء** به مناسبت انتخاب و رضایت نشان‌دهنده خرید و انتخاب در معامله است (مصطفوی، **التحقیق**، ۵۴/۶).

مصطفوی به مفهوم حرف باء پس از فعل و تأثیر آن در اصل معنایی توجه نکرده است، و در تحلیل خود این‌گونه برداشت کرده که کاروانیان یوسف (ع) را از فردی که او را از چاه بیرون آورده یا مستقیماً از برادرانش به بهایی اندک خریداری کرده‌اند. این برداشت بدون در نظر گرفتن نقش نحوی «باء» به انجام رسیده است. بررسی دقیق‌تر این حرف اضافه می‌توانست درک بهتری از ساختار جمله و معنای آن ارائه دهد. با این حال، مصطفوی در تحلیل خود معنای کاربرد ماده «شری» در ثلاثی مجرد و هم‌چنین تأثیر کاربرد این ماده در باب افتعال را بررسی کرده و بر اساس آن تفسیری دقیق و معنادار از آیه ارائه داده است. با این وجود، اگر وی علاوه بر بررسی صرفی افعال، به نقش نحوی و معنایی حرف «باء» نیز توجه می‌کرد، احتمالاً می‌توانست نتیجه‌ای جامع‌تر و دقیق‌تر از روند این معامله قرآنی ارائه دهد.

فعل **اشتری** آگاهانه و با رضایت بوده است و این معنای اراده و اختیار از دلالات باب افتعال است؛ ولی فعل **شروه** چنین معنایی را افاده نمی‌کند. کاربرد این دو فعل در دو آیه پشت سر هم بیانگر فضای داد و ستد انجام شده است که برای یک طرف (کاروانیان) توأم با اختیار و انتخاب نبوده است و گویی نوعی اکراه و الزام

در داد و ستد وجود داشته است و برای خریدار (عزیز مصر) معامله‌ای آگاهانه و رضایت بخش بوده است. تقابل معنایی عبارت «کانوا فیه من الزاهدین» که دلالت بر بی‌رغبتی دارد و عبارت «اکرمی مثواہ عسی ان ینفعنا او نتخذہ ولدا» که دلالت بر اشتیاق و خرسندی عزیز مصر از این خرید دارد نیز بیانگر فضای این داد و ستد برای طرفین معامله است.

حال سوال این است که چه عاملی منجر به این نوع داد و ستد شده است. نکته قابل توجه این که اگر برادران یوسف (ع) وی را به قصد رهایی و خلاص شدن فروخته بودند، طبیعتاً باید فضای خرسندی ترسیم می‌شد؛ چرا که اساساً ایشان در پی معامله نبودند که قیمت برای‌شان ظالمانه و کم و فضای داد و ستد ناراحت کننده باشد. مفسران در این خصوص علت این که چرا یوسف (ع) به ثمن بخش فروخته شد چند نظر را مطرح می‌کنند که بررسی عبارت «کانوا فیه من الزاهدین» در این خصوص راهگشا است.

۵-۲) کانوا فیه من الزاهدین

اصل معنایی در ماده «زهد» به معنای چیزی است که در مقابل رغبت قرار می‌گیرد، یعنی میل شدید و تمایل به ترک کردن (مصطفوی، التحقیق، ۴/ ۳۵۶). طبرسی در *مجمع البیان* برای دلیل مبادله یوسف (ع) با بی‌رغبتی چند حالت را احتمال می‌دهد: این عبارت به این معناست که افرادی که یوسف را خریدند، به او بی‌علاقه بودند؛ زیرا در او ویژگی‌های ازدگان و اخلاق انسان‌های نیکوکار و شریف را مشاهده کردند. بنابراین از خرید او پرهیز کردند، چرا که نگران بودند پیامدهایی درباره‌ی بردگی گرفتن او متوجهشان شود. برخی دیگر گفته‌اند که معنای این آیه آن است که آن‌ها در اصل علاقه‌ای به خود یوسف نداشتند و او را نه به دلیل نیت‌های ناپسند بل که صرفاً برای کسب سود خریداری کردند.

تعبیر دیگری می‌گوید که اشاره به برادران یوسف است که او را فروختند. آن‌ها نه به یوسف علاقه‌ای داشتند و نه به مبلغی که در ازای او دریافت کردند. هدف اصلی‌شان این بود که او را از نزد خود دور کنند و کاری که با او کرده بودند، فاش نشود. هم‌چنین گفته شده است که افرادی که یوسف را به فروش گذاشتند، به او بی‌اعتنا بودند زیرا از جایگاه او نزد خداوند و ارزشش نزد او بی‌خبر بودند. هیچ تضادی بین این تفاسیر وجود ندارد و می‌توان آیه را به گونه‌ای تعبیر کرد که تمام این دیدگاه‌ها را دربرگیرد. برخی نیز بر این باورند که خریداران یوسف در مصر به مبلغی که برای او پرداخت کردند، بی‌علاقه بودند؛ زیرا می‌دانستند او یک یافته‌ی تصادفی است و در حقیقت کالای تجاری نیست (طبرسی، *مجمع البیان*، ۵/ ۳۳۷).

در مواردی که طبرسی بر شمرد و بعضاً در تفاسیر دیگر هم موجود است، دلیل اختلاف برداشت‌ها به مرجع ضمیر در **فیه برمی‌گردد**. چنان‌که ملاحظه شد برخی معتقدند مراد از آن یوسف (ع) است؛ فلذا این بی‌رغبتی را به وی برمی‌گردانند و فاعل بی‌رغبتی به آن را گاهی برادران، گاهی کاروانیان و گاهی خریداران می‌دانند، حال این‌که مشخص شد که اصل فروش توسط برادران منتفی است و دربارهٔ دلیل این بی‌رغبتی مطالبی را بیان کرده‌اند که در سطور قبلی گذشت. از آن‌چه در بخش‌های قبلی ذکر شد مشخص می‌شود که اساساً برادران یوسف (ع) در خرید و فروش نیز نقشی نداشتند که نسبت به وی در معامله بی‌رغبت باشند. دربارهٔ کاروانیان و عزیز مصر هم قرائنی در جمله وجود دارد که نشان می‌دهد آن‌ها از یوسف (ع) خرسند بودند. کاروانیان به هنگام یافتن وی خوش حال شدند و گفتند: «**قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ وَأَسْرُوهُ بَضَاعَةً**» و حتی آن را به نیت تجارت پنهان کردند.

چنان‌که گذشت دلالت فعل شروه نیز بر این است که این داد و ستد برای آن‌ها به مثابه دلالت اشتراء که با اختیار و آگاهانه و رضایت بخش است، نبوده است؛ بنابراین کاروانیان از فرایند از دست دادن یوسف (ع) خوش حال نبودند که عبارت «**كانوا فيه من الزاهدين**» تاکید یا بیانگر دلیل آن باشد. هم‌چنین عزیز مصر نیز دربارهٔ حضرت یوسف (ع) با عباراتی صحبت می‌کند که دلالت بر بی‌رغبتی ندارد:

وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ اِكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَىٰ اَنْ يَنْفَعَنَا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا.

ترجمه: آن مرد مصری که یوسف را خرید، به همسرش گفت: جایگاهش را گرامی دار، امید است [در امور زندگی] به ما سودی دهد، یا او را به فرزندی انتخاب کنیم (یوسف/ ۲۱).

یوسف کالایی با ارزش بود یا بی‌ارزش؟ آن‌چه از تفسیر آیه بر می‌آید این‌که «و اسروه بضاعة» آن را به عنوان مال‌التجاره برای فروش بردند. پس نباید به عنوان کالایی بی‌ارزش او را بفروشدند. اتفاقاً باید با مبلغ خوبی او را بفروشدند. سیاق آیات می‌گوید خریداران او را با زور و ظلم خریدند. یوسف کالایی با ارزش بود و همه در او رغبت داشتند چه کاروانیان و چه خریداران مصری. «**كانوا من الزاهدين**» یعنی در پرداخت قیمت او بخل ورزیدند و خشک‌دستی به خرج دادند و به پرداخت آن قیمت نیز بی‌تمایل بودند.

یکی دیگر از احتمالاتی که وجود دارد این است که مرجع ضمیر در **فیه** به **ثَمَنِ بَخْسٍ** برگردد. این احتمال که مرجع ضمیر در **فیه** به **ثَمَنِ بَخْسٍ** برگردد به عنوان یک احتمال معنایی توسط برخی مفسران ذکر شده است (فخر رازی، **التفسیر الکبیر**، ۱۸/ ۴۳۴). یکی از قواعد ادبی مؤثر در تفسیر **قرآن** و علوم آن، قواعد **ضمائر قرآن**

است. اصل آن است که مرجع ضمیر به نزدیک‌ترین لفظ مناسب خود برگردد؛ به همین دلیل، مفعول به اول در «وَكذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنَّ يُوحَىٰ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ» (انعام/ ۱۱۲) مؤخر شده است تا ضمیر «بعضهم» به آن برگردد؛ زیرا به ضمیر نزدیک‌تر است؛ یعنی «الشیاطین یوحی بعضهم الی بعض» (فرهنگ‌نامه علوم قرآن، ۱/ ۳۹۰۴).

بدین ترتیب در صورت لحاظ کردن ثمن بخش به عنوان مرجع ضمیر در «فیه»، کلام مطابق اصل قواعد ضمائر در عربی خواهد بود. از طرفی دیگر این معنا (بی رغبتی به بهای معامله) با معنای صحیح عبارات قبلی نیز متناسب خواهد بود؛ چرا که اولاً کاروانیان به خاطر فروش یوسف (ع) به قیمت کم ظالمانه (بخس) ناراحت و بی‌رغبت بودند و از طرفی دیگر مطابق نظر طبرسی خریداران می‌دانستند که وی یک یافته تصادفی است نه یک کالای تجاری و رغبتی برای پرداخت پول کامل نداشتند؛ از این‌رو هر دو گروه در بهای معامله بی‌رغبت بودند؛ از طرفی دیگر چنین معنایی بیانگر نوعی الزام توأم با اکراه در مبادله بوده است و گویی یوسف (ع) را با جبر مصریان مبادله کرده‌اند. دو فعل شری و اشتری نیز بیانگر حالت روحی دو طرف داد و ستد است و این معنا را به نوعی تقویت می‌کند.

نتیجه

پس از بررسی دیدگاه‌ها و برداشت‌های تفسیری موجود، چند ایراد اساسی بر دیدگاه‌های موجود بیان شد. در این بررسی به این نتیجه می‌رسیم که فروش یوسف توسط برادران دیدگاهی قابل‌پذیرش نیست و مخالف ظاهر آیات قرآن است. پس یوسف تنها یک بار و در مصر معامله شده است.

افزون‌براین، با استناد به سیاق آیات، مفهوم آیات و ریشه‌یابی برخی الفاظ و عبارات و توجه به نقد مفهوم برخی روایات که احتمالاً منشأ اسرائیلی و عهدینی دارند می‌توان هرگونه بی‌رغبتی به یوسف از جانب کاروانیان یا خریداران مصری را نیز نفی کرد. هم‌چنین با بررسی مفهوم شراء و انواع کاربردهای آن در قرآن کریم و توجه به تأثیر حرف جرّ باء بر معنای آن می‌توان این واژه را در آیه موردبحث به معنی خریداری کردن یا معامله و خرید و فروش کردن گرفت.

نهایتاً نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ماجرای خرید و فروش یوسف (ع) در قرآن کریم را می‌توان از دو زاویه تفسیر کرد. در برداشت نخست، مصریان یوسف را با زور و تحت فشار از کاروانیان خریداری کردند و به دلیل قدرت، تمایلی به پرداخت بهای کامل او نداشتند. در این تفسیر، واژه شروه به معنای خریدن و مبادله

کردن، و ثمن بخش نیز بر کاستن از بهای معامله همراه با نوعی ستم و اجحاف دلالت دارد. هم‌چنین، عبارت «کانوا فیه من الزاهدین» بیانگر اکراه، بخل و بی‌رغبتی آنان در پرداخت این بها است.

در برداشت دوم، تمرکز بر فروشندگان این دادوستد است، بدین معنا که یوسف با بهایی اندک و همراه با نوعی اجبار و اکراه توسط کاروانیان معامله شد. از این منظر، فعل «شروه» به مفهوم دادوستد کردن است و فاعل آن کاروانیانی هستند که نسبت به مبلغی که در ازای یوسف دریافت کردند، بی‌رغبت بودند و از این معامله رضایت نداشتند. در نهایت، ترکیب این دو احتمال، تصویری جامع‌تر از فضای دادوستد ارائه می‌دهد. این نگاه، نه تنها معانی پیشین را در بر می‌گیرد، بل که تصویری دقیق‌تر و کامل‌تر از شرایط اقتصادی و روانی این معامله را نیز ترسیم می‌کند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. عهد عتیق، لندن، انتشارات ایلام، ۲۰۰۲ م.
۳. آل‌غازی، عبدالقادر، بیان المعانی علی حسب ترتیب النزول، دمشق، مطبعة الترقی، ۱۳۸۲ ق.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی، زاد المسیر، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۲۲ ق.
۵. ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر و التنویر، بیروت، موسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
۶. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ق.
۷. ابن فارس، احمد بن زکریا، معجم مقاییس اللغه، به کوشش عبدالسلام محمد هارون، بیروت، دارالفکر، ۱۹۷۹ م.
۸. ابن قیبه، عبدالله بن مسلم، تفسیر غریب القرآن، به کوشش احمد صقر، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۸ ق.
۹. ابن منظور، محمد، لسان العرب. بیروت، دار صادر. ۱۴۱۴ ق.
۱۰. ابن هشام، ابومحمد عبدالملک، مغنی اللیب عن کتب الاعاریب، کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، قم، کتاب‌خانه مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۱۱. بهبودی، محمدباقر، نگاهی به تاریخ انبیاء در قرآن، تهران، سنا، ۱۳۸۸ ش.
۱۲. بهجت پور، عبدالکریم، همگام با وحی، قم، موسسه تمهید، ۱۳۹۰ ش.

۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح**، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۴ق.
۱۴. حویزی، عبدعلی بن جمعه، **نور الثقلین**، به کوشش هاشم، قم، نشر اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۱۵. خلیل بن احمد، **العین**، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۸ق.
۱۶. درویش، محیی الدین، **اعراب القرآن**، دمشق، دارالیمامه، ۱۴۱۵ق.
۱۷. راغب اصفهانی، محمد بن حسین، **المفردات فی غریب القرآن**، تهران، دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.
۱۸. رشید رضا، محمد، **المنار**، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۴ق.
۱۹. روحی برندق، کاوس، فریادرس، محسن، و نامداری خلیل آباد، علی، «شیوه معنایابی واژگان قرآنی و نقد ترجمه‌های فارسی معاصر: مطالعه موردی واژه شری». **پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی**، دوره یازدهم، شماره ۲۵، ۱۴۰۰ش.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر، **الکشاف**، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
۲۱. سمعانی، منصور بن محمد، **التفسیر**، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۲۰۱۰م.
۲۲. سید قطب، **فی ظلال القرآن**، بیروت، دارالشروق، ۱۴۰۸ق.
۲۳. سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر، **الدر المنثور**، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۴۰۴ق.
۲۴. شریعتمداری، جعفر، **شرح و تفسیر لغات قرآن بر اساس تفسیر نمونه**، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ش.
۲۵. شریف لاهیجی، محمد بن علی، **تفسیر**، تهران، نشر داد، ۱۳۷۳ش.
۲۶. صادقی تهرانی، محمد، **الفرقان**، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۶ق.
۲۷. طباطبائی، محمد حسین، **المیزان**، بیروت، اعلمی، ۱۳۵۲ش.
۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، **جوامع الجامع**، به کوشش ابوالقاسم گرجی، قم، حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان**، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.
۳۰. طبری، محمد بن جریر، **جامع البیان**، به کوشش عبدالله بن عبدالمحسن ترکی، قاهره، دار هجر، ۱۴۲۲ق.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن، **التبیان**، به کوشش احمد حبیب قصیر عاملی، بیروت، دار احیاء التراث

العربی.

۳۲. عیاشی، محمد بن مسعود، *التفسیر*، تهران، اسلامیہ، ۱۳۸۰ ش.
۳۳. فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۳۴. *فرهنگ نامہ علوم قرآن*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۵. فضل الله، محمد حسین، *من وحی القرآن*، بیروت، دارالملاک، ۱۴۳۹ ق.
۳۶. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، *تنویر المقباس*، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۱۴۲۵ ق.
۳۷. قاسمی، جمال الدین بن محمد، *محاسن التاویل*، به کوشش محمد باسل عیون سود، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۸ ق.
۳۸. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لاحکام القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
۳۹. قمی مشهدی، محمدرضا، *کنز الدقائق*، به کوشش حسین درگاهی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
۴۰. مالقی، احمد بن نور، *رصف المبانی*، به کوشش احمد محمد خراط، دمشق، مجمع اللغة العربیہ.
۴۱. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۴۲. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، اسلامیہ، ۱۳۷۴ ش.